

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.87>

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЗОВУ В ІНТЕРЕСАХ СУСПІЛЬСТВА ЯК ІНСТИТУТУ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Сиромятников Е.О.,
*аспірант кафедри міжнародного права,
Університет митної справи та фінансів*
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-3350-876X>
e-mail: eduard.syromyatnikov@gmail.com

Сиромятников Е.О. Історико-правова характеристика позову в інтересах суспільства як інституту адміністративного судочинства.

У статті надається історико-правова характеристика інституту позову в інтересах суспільства взагалі та в контексті адміністративного судочинства. Розкрито історичні витoki цього інституту із часів римського права, де він іменувався «actio popularis». Виокремлено деякі найбільш поширені конструкції подібних позовів у римському праві. Підкреслено публічно-правову користь від подання цих позовів попри їхній приватноправовий характер. Зроблено акцент на дуалізмі між приватними й публічними інтересами в праві, що особливо виразно проявляється саме в інституті позову в інтересах суспільства. Розкрито термінологію, яка використовується в різних правових системах для позначення інституту позову в інтересах суспільства чи його окремих різновидів: «actio popularis», «Public Interest Litigation», «Public Interest Law», «Social Interest Litigation». Окреслено основні сфери, у яких найчастіше подаються позови в інтересах суспільства: захист довкілля, протидія дискримінації тощо. Проаналізовано причини низької цікавості до інституту позову в інтересах суспільства в попередні історичні періоди в Україні. З іншого боку, висловлено думку про значне підвищення інтересу до таких позовів упродовж останніх років, що пов'язано з певними чинниками. До них віднесено: розвиток громадянського суспільства і збільшення цікавості законодавців до цього інституту, а також ратифікація Україною Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуської конвенції). Остання подія мала значення в контексті подальшого прийняття Великою Палатою Верховного Суду постанови від 11.12.2018 р. у справі № 910/8122/17, у якій було зазначено про право об'єднань громадян природоохоронного спрямування подавати позови в інтересах суспільства щодо цих питань. У висновках до статті наголошено на перспективності подальшого дослідження застосування actio popularis в іноземних юрисдикціях із метою вивчення можливостей розширення кола правовідносин, у яких допустимо подання таких позовів в Україні.

Ключові слова: позов в інтересах суспільства, actio popularis, Public Interest Litigation, публічний порядок, захист довкілля, Орхуська конвенція, протидія дискримінації, адміністративне судочинство, громадські організації.

Syromyatnykov E.O. Historical and legal overview of Public Interest Litigation as an institute of Administrative Justice.

The article provides a historical and legal characterization of the institution of a Public Interest Litigation in general and in the context of administrative proceedings. The author reveals the historical origins of this institute from the time of Roman law, where it was called “actio popularis”. Some of the most common constructions of such claims in Roman law are highlighted. The author emphasizes the public benefit of filing such claims despite their private law nature. The author emphasizes the dualism between private and public interests in law, which is particularly evident in the institution of a Public Interest Litigation. The terminology used in different legal systems to describe the institution of a public interest action or its individual varieties is revealed: “actio popularis”, “Public Interest Litigation”,

“Public Interest Law”, “Social Interest Litigation”. The author outlines the main areas in which Public Interest Litigation is most often applied: environmental protection, anti-discrimination, etc. The author analyzes the reasons for the low interest in the institution of public interest litigation in previous historical periods in Ukraine. On the other hand, it is suggested that there has been a significant increase in interest in such lawsuits in recent years, which is due to certain factors. These include: the development of civil society and the increased interest of legislators in this institution, as well as the ratification by Ukraine of the Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention). The last point was important in the context of the further adoption by the Grand Chamber of the Supreme Court of the decision of 11.12.2018 in case No. 910/8122/17, which stated the right of environmental associations to file lawsuits in the public interest on these matters. The article concludes with the emphasis on the prospects for further research into the application of *actio popularis* in foreign jurisdictions with a view to exploring the possibilities for expanding the number of legal relations in which such claims may be filed in Ukraine.

Key words: *actio popularis*, Public Interest Litigation, public order, environmental protection, Aarhus Convention, anti-discrimination, Administrative Justice, non-governmental organizations.

Постановка проблеми. Конструкція позову в інтересах суспільства є відомою із часів римського права, у якому для його позначення використовувався термін *actio popularis*. За цей час інститут значно змінився, насамперед, у частині конкретних випадків його застосування.

Втім, питання його трансформації і причин, з яких вона відбулася залишаються недостатньою мірою вивченими. Термін «*actio popularis*» регулярно згадується як у наукових дослідженнях з абсолютно різних галузей права, так і в судових рішеннях національних та міжнародних судів в усьому світі.

Своєю чергою, в Україні після прийняття постанови Великої Палати Верховного Суду від 11.12.2018 р. у справі № 910/8122/17, у якій прямо зазначено про те, що положення Орхуської конвенції дозволяють громадським організаціям екологічного спрямування звертатися до суду з позовами в інтересах суспільства в питаннях захисту довкілля, питання позову в інтересах суспільства в Україні остаточно вийшло із суто теоретичної площини [1].

Зазначене викликає необхідність у проведенні дослідження причин виникнення та подальшої еволюції інституту позову в інтересах суспільства, а також причин, з яких цей інститут усе ще наявний у багатьох сучасних правопорядках.

Стан опрацювання проблематики. Варто констатувати, що проблема історичного розвитку позову в інтересах суспільства залишається значною мірою не дослідженою. Зазначена обставина безумовно пов'язана із тим, що в певні історичні періоди не визнавалося право на подання позову в інтересах суспільства з боку приватних осіб.

Питання захисту інтересів суспільства безпосередньо досліджували або ж згадували у своїх працях, зокрема, Я. Берназюк, О. Гуняк, О. Константий, В. Кравчук, О. Закаленко, Д. Лученко, М. Лученко.

В іноземних дослідженнях тема є більш висвітленою, особливо щодо аналізу історичних особливостей розвитку інституту позову в інтересах суспільства. Прикладами можуть бути роботи П. Мерцера (P. Mercer) [2], який досліджував розвиток інституту із часів римського права чи С. Адгірай Деві (S. Adhirai Devi) [3], у роботі якого продемонстровано еволюцію цього інституту в Індії, де ключову роль у цьому відіграв Верховний Суд.

Також в іноземній літературі активно висвітлюється це питання із науково-практичної та прикладної точки зору. До прикладу, можна згадати відповідний посібник ОБСЄ «Use of *actio popularis* in Cases of Discrimination», який містить коротку історичну довідку та порівняльний аналіз щодо шести різних європейських країн [4]. Необхідно також звернути увагу на наявність досліджень із фокусом на питаннях містобудування та захисту довкілля [5; 6].

Метою статті є дослідження історичного розвитку інституту позову в суспільних інтересах та надання йому загальної характеристики, зокрема, у контексті адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Позов в інтересах суспільства, також відомий як *actio popularis*, є інститутом, який виник ще за часів римського права.

В. Крат зазначає, що внаслідок існування небезпеки через виставлене, підвішене або вивішене майно (наприклад, вазон із квітами), яке в разі свого випадкового падіння загрожувало завданню шкоди, будь-який римський громадянин міг пред'явити *actio popularis* до власника будинку

(узуфруктарія, наймача та ін.). Основна ідея цієї конструкції полягала в тому, що б римські громадяни самостійно стежили за порядком у місті та загально небезпечні дії менше повторювалися. У таких випадках передбачався штраф у розмірі 10 солідів, на користь позивача. Відповідальність наставала незалежно від наявності вини [7, с. 1015].

Вказаний позов, хоча й міг би бути віднесений до цивільного в нашому сучасному розумінні, у римському праві виконував також і важливу публічно-правову функцію.

Жертвою внаслідок події пов'язаної із подібними необачними діями власника міг стати будь-хто. Відповідно й позивач за таким позовом де-факто захищав інтереси всього суспільства (жителів міста, району, вулиці тощо).

Ця суспільна користь від подання подібних позовів наразі висвітлюється недостатньо активно, хоча, свого часу, ще Рудольф фон Єрінг вдало сформулював думку про те, що кожен покликаний до боротьби за право та зобов'язаний розчавити голову гідри свавілля та беззаконня, як тільки та намагається підняти її. Єрінг також зазначав, що кожна людина має бути природженим борцем за право в інтересах усього суспільства [8, с. 54]. Водночас *actio popularis* було наведено автором як приклад судових процесів за саму ідею права, а не виключно за власні інтереси [8, с. 56].

З іншого боку, у літературі відмічається, що використання терміну *actio popularis* для позначення якоїсь групи позовів є некоректним, а вказаний термін використовувався більшою мірою для позначення певної сукупності позовів, які міг подати будь-який представник суспільства [2, с. 97].

У римському праві, окрім уже згаданого вище прикладу з позовом до власника будинка, який створює небезпеку для оточуючих, також варто звернути увагу на позови з таких питань як: заборона виводити небезпечних тварин до населення, заборона вчиняти наругу над могилою тощо [9].

Як справедливо зауважує О. Гуняк, співвідношення приватного та публічного інтересів як прояв дуалізму в праві полягає в тому, що між публічним і приватним інтересами існує взаємозв'язок і взаємозалежність – без задоволення публічного інтересу неможливо реалізувати приватний інтерес і забезпечити цілісність, стабільність і нормальний поступ суспільства та держави загалом. Оптимальне співвідношення публічного та приватного інтересів як у соціальній практиці, так і в правовому регулюванні є необхідною умовою гармонійного розвитку суспільства, окремої особи, ефективності функціонування держави [10, с. 159].

Вказана дихотомія, на нашу думку, особливо виразно проявляється саме в інституті позову в інтересах суспільства.

Як і багато інших правових конструкцій, які походять із римського права, *actio popularis* вплинув на сучасні правові системи. Важливе значення при цьому має різноманіття термінології, яка використовується в тих чи інших країнах для позначення позову в інтересах суспільства.

Так, активне використання терміну *actio popularis* більш характерно для країн романо-германської правової сім'ї. Своєю чергою, у США та Індії поширеними є терміни *Public Interest Law* та *Public Interest Litigation*, а в Сполученому Королівстві можна побачити приклади застосування всієї вищевказаної термінології.

Водночас у деяких країнах термін *actio popularis* є не тільки суто доктринальним, а може зустрічатися і у законодавчих актах. Так, Конституція Португалії прямо надає право кожному на подання позову *actio popularis* щодо широкого кола питань [11, ст. 52].

Окремі країни взагалі можуть мати власні унікальні терміни для позначення цього інституту. Зокрема, в Індії, говорячи про *Public Interest Litigation*, виділяють його окремий підвид *Social Action Litigation*, який спрямований передусім на захист вразливих та соціально незахищених груп населення, а не конкретної особи [3, с. 209].

Варто зазначити, що застосування різної термінології не змінює суть розуміння цього інституту, що, звичайно, не виключає його значних особливостей у різних правових системах (критерії, яким має відповідати позивач за таким позовом, спеціальні чи загальні правила розгляду тощо).

Так, зокрема, індійський дослідник С. Адгірай Деві (S. Adhirai Devi) висловлює думку, що ідея таких інститутів як *Public Interest litigation* та *Social Action Litigation* походить із давньоримського інституту *actio popularis*, який надавав доступ до суду кожному громадянину в справах, пов'язаних із публічними правопорушеннями [3, с. 209].

Щодо подальшого розвитку цього інституту, то він тісно пов'язаний з питанням про те, хто є учасниками судових справ за позовами в інтересах суспільства. Як зазначалося вище, первинними відповідачами за подібними позовами, ще за часів римського права були насамперед приватні

особи. Проте, у 20-му сторіччі значення інституту саме в межах адміністративного права і процесу значно зросло.

Так, досліджуючи питання щодо можливостей для застосування *actio popularis* в сучасному праві П. Мерцер (P. Mercer) зауважує, що найбільш загально визнаною метою адміністративного права є утримання виконавчої влади під суворим правовим контролем. Відповідно проблема того, хто може контролювати таку владу й мати можливості для захисту публічного інтересу є не простою, а доволі комплексною [2, с. 97].

Г. Самуелс (H. Samuels) вказує на те, що наразі оскарження рішень суб'єктів владних повноважень є одним з основних випадків застосування *actio popularis* [12, с. 518]. Дослідник також наполягає на тому, що провідну роль у застосуванні цього інституту відіграють громадські організації, які від імені вразливих груп населення мають бути наділені правом оспорювати рішення органів влади, зокрема, шляхом подання позовів *actio popularis* [12, с. 526].

Зростання ролі інституту позову в інтересах суспільства саме щодо оскарження рішень суб'єктів владних повноважень не можна вважати історичною випадковістю. По мірі розвитку ролі особистості в суспільстві, кожна людина дедалі більше готова кидати виклик не тільки іншим приватно-правовим суб'єктам, але й державі, яка сама часто може виступати не тільки захисником, але й головним порушником прав і свобод людини. Зазначене можна описати відомим латинським висловом «*Quis custodiet ipsos custodes?*» (Хто буде пильнувати сторожів?).

В. Кравчук зауважує, що *actio popularis* найчастіше застосовується у сферах землекористування, містобудівного планування, використання національних парків, прибережних вод, захисту навколишнього середовища, охорони історичної спадщини [13, с. 360].

Погоджуючись з усіма пунктами вищенаведеного переліку зазначимо, що в загальносвітовому контексті він заслуговує доповнення, зокрема, у сфері протидії дискримінації. Як зазначалося вище, у контексті Індії це може бути захист вразливих осіб чи груп населення.

Аналогічним чином *actio popularis* є засобом протидії дискримінації і в деяких європейських країнах. До таких країн відповідний посібник ОБСЄ відносить, зокрема, але не виключно, Хорватію, Угорщину, Словаччину, Сербію, Боснію і Герцеговину, Чорногорію [4].

Отже, хоча перелік конкретних сфер або навіть конкретних випадків, у яких дозволено подання позову в інтересах суспільства наразі є певною мірою сталим, усе одно ті чи інші правопорядки містять свої власні випадки та правила його застосування.

В Україні ж інститут позову в інтересах суспільства розвивався поступово й несистемно, що пов'язано як із його новизною для національної правової системи, так і з питаннями розвитку адміністративного процесу загалом.

В. Закаленко в дисертації 2014 року зазначає, що аналіз розвитку правової думки щодо правової природи адміністративного позову та позовної форми захисту права в адміністративному судочинстві, ці питання були предметом не одного наукового дослідження. Як правило, питання правової природи адміністративного позову розглядаються лише епізодично, нерідко безсистемно. Ті ж дослідження, яких було здійснено, значною мірою втратили актуальність із прийняттям КАС України. В умовах функціонування адміністративної юстиції наукова думка в контексті інституту адміністративного позову за останнє десятиліття здійснила значний науковий прорив, і тому нове комплексне дослідження в цій сфері набуває на теперішній час особливої актуальності [14, с. 31].

Звичайно, що із цього часу адміністративно-правова наука в цьому аспекті й далі значно просулася вперед, чому сприяли подальші знакові події, зокрема, прийняття у 2017 році нової редакції Кодексу адміністративного судочинства України, а також формування та початок роботи нового Верховного Суду.

У контексті адміністративного судочинства О. Константиї вказує на те, що на українських землях, починаючи із часів Російської імперії, понад три останніх століття панувала авторитарна поліцейська держава, а тому йшлося лише про можливість ініціювання «постраждалою» приватною особою шляхом подання скарги (будь-то в інстанційному порядку чи до суду) щодо перегляду неправомірного правового акту адміністрації, а не про відшкодування завданих його дією збитків та не про поновлення порушених суб'єктивних публічних прав [15, с. 106].

Д. Лученко зауважує, що у вітчизняній правовій літературі того часу проблематика судового й адміністративного оскарження також присутня. Однак, як показано в дисертації, це не призвело до суттєвого розвитку механізмів судового та адміністративного оскарження. Навіть в умовах

бурхливих соціально-політичних змін початку ХХ ст., певної демократизації політичного режиму, а згодом і національно-визвольних змагань, питання народовладдя і захисту прав людини у зв'язку з інститутом оскарження публічно-владних рішень, майже не поставало на рівні конституційних документів і поточного законодавства [16, с. 35].

Свою чергою, Л. Золотухіна цілком справедливо вказує на те, що «суспільний (публічний) інтерес» як адміністративно-правова категорія в Радянському союзі носив суто державницький, вузькопартійний характер, декларативно відображав суспільні інтереси, а на практиці був виправданням каральних методів адміністративно-командної системи [17, с. 66].

Відсутність єдності в підходах до інституту позову в інтересах суспільства проявляється і у відсутності єдиної узгодженої термінології. Так, в Україні активно використовуються такі мовні конструкції як «позов в інтересах суспільства», «позов у суспільних інтересах», «позов в інтересах публічного порядку».

Також вживається термін «народний позов» як синонім позову в публічних інтересах [16, с. 140; 18].

Щодо термінології, яка використовується в судовій практиці, варто зазначити, що в Єдиному державному реєстрі судових рішень поряд з українською термінологією часто зустрічається латинське словосполучення «*actio popularis*», яке згадується не менше 110 разів, з яких понад 80 разів саме адміністративними судами [19].

Безперечно, контекст в цьому аспекті має важливе значення, адже в значній частині цих судових рішень міститься посилання на відсутність в Україні цього інституту або ж на те, що сфера його застосування обмежується лише сферою екології. Зазначений підхід заслуговує окремого дослідження, проте в будь-якому випадку очевидним є факт багатьох звернень до суду з позовом в інтересах суспільства із боку як фізичних осіб, так і об'єднань громадян.

Розглядаючи ж таку конструкцію як позов в інтересах суспільства, варто зазначити, що в Україні як науковий, так і практичний інтерес до нього тісно пов'язаний із двома подіями.

Перша - це поступовий розвиток громадянського суспільства й розгортання діяльності громадських організацій стосовно реального впливу на суспільні процеси, в тому числі й щодо подання позовних заяв до судів.

У статті В. Кравчука «Доступ до адміністративного суду громадських організацій по захист публічного інтересу» дослідник наводить цілий перелік українських судових справ різних категорій, які розглядаються Верховним Судом і в яких громадські організації намагаються захищати той чи інший суспільний інтерес, зокрема, у таких категоріях як: тарифи на громадський транспорт, захист довкілля, благоустрій, містобудування, охорона культурної спадщини [13].

Цей перелік вочевидь є ілюстративним, а не вичерпним, проте він демонструє велику зацікавленість із боку громадськості щодо захисту інтересів суспільства саме шляхом подання позовів до судів.

До суб'єктів захисту суспільного інтересу громадські організації, якщо їхніми статутами передбачено право здійснення такого захисту, відносить також Я. Берназюк [20, с. 92].

Про підвищений інтерес до цієї проблематики можна судити щонайменше за декількома законопроектами, які реєструвалися в парламенті в період 2014–2021 років: «Про громадський контроль» [21], «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення інституційного механізму здійснення громадського контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування» [22], «Про правові та організаційні засади громадського контролю та громадського діалогу в Україні» [23].

Усі перелічені законопроекти містять різні матеріальні та/або процесуальні норми щодо захисту інтересів суспільства громадськими організаціями. По суті всі ці законопроекти значно розширюють сферу застосування *actio popularis* в Україні. До прикладу, в одному з них пропонується встановити в Кодексі адміністративного судочинства, що об'єднання громадян та інші суб'єкти контролю, уповноважені законодавством на здійснення контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування мають право звернутися до адміністративного суду в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться (зареєстрований) такий орган із позовною заявою про перевірку акту органу та (або) посадової особи місцевого самоврядування на предмет їх відповідності Конституції та (або) законам України [22].

Другою причиною значного збільшення уваги до інституту позову в інтересах суспільства, на нашу думку, є ратифікація Україною Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в

процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуської конвенції).

Згідно до п. 3 ст. 9 цієї Конвенції кожна зі Сторін забезпечує представникам громадськості, коли вони відповідають передбаченим законодавством критеріям, якщо такі є, доступ до адміністративних або судових процедур для оскарження дій або бездіяльності приватних осіб і громадських органів, які порушують положення національного законодавства, що стосується навколишнього середовища [24].

Як бачимо, вказане формулювання залишає певну свободу розсуду державам-учасницям, зокрема, щодо критеріїв, яким мають відповідати громадські організації-позивачі.

В Україні законодавець ще не імплементував вищевказане положення Конвенції до національного законодавства, що не виключає обов'язковості його безпосереднього застосування з огляду на приписи ст. 9 Конституції України [25] та ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» [26].

Таке пряме застосування і здійснила Велика Палата Верховного Суду у вже згаданій у вступі до цієї статті постанові від 11.12.2018 р. у справі № 910/8122/17 [1].

Вказана постанова де-факто закріпила можливість подання позову в інтересах суспільства для об'єднань громадян у природоохоронній сфері й мала наслідком формування великої кількості подальших правових позицій із цього питання. Зазначене безумовно мало наслідком збільшення кількості відповідних спорів, а підхід застосований Великою Палатою виявився затребуваним із боку громадянського суспільства.

Про це свідчить і те, що в Єдиному державному реєстрі судових рішень України наразі наявно близько 160 посилань на цю Постанову, більшість із яких зроблені саме адміністративними судами [19].

Те, що відповідні позови часто пов'язані саме з адміністративною юстицією можна вважати певним трендом, зокрема, і в Україні.

Ще одним прикладом щодо цього може бути стаття із назвою «Позов в інтересах публічного порядку vs свавілля держави». Автор статті насамперед посилається на практику українських адміністративних судів щодо розгляду цих позовів, зазначаючи як про ризики, так і про переваги цього інституту [27].

В одній зі своїх постанов щодо цього питання Велика Палата Верховного Суду зазначила про те, що законодавство України не передбачає можливості подання позову, який відомий у теорії права як *actio popularis*, без обов'язку підтвердити, що відповідний акт, рішення, дія чи бездіяльність безпосередньо зачіпає права та інтереси самого позивача. Такий позов можливий як виняток із загального правила, наприклад, на підставі Орхуської конвенції та Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [28].

Водночас не можна залишити поза увагою і ту обставину, що інтерес до позову в інтересах суспільства з боку як громадянського суспільства, так і законодавців вочевидь буде сприяти подальшому розвитку цього інституту. Отже, поточний стан його практичного втілення в Україні є скоріш вихідною точкою, а не фіналом.

Висновки. Позов в інтересах суспільства пройшов тривалий шлях від набору окремих конструкцій у римському праві до цілісного інституту, який у різних країнах формується більшою мірою законодавцем або ж вищими судовими інстанціями. При цьому, варто констатувати, що цей інститут у тій чи іншій формі існує в багатьох країнах світу із різними правовими системами.

Незважаючи на різні назви інституту позову в інтересах суспільства (*actio popularis*, *public interest litigation* тощо) та особливості його функціонування в різних правових порядках, суть цього інституту полягає саме в практичній можливості фізичних або юридичних осіб (переважно громадських організацій) діяти в інтересах усього суспільства або його частини.

Сфера застосування такого інституту в більшості країн залишається обмеженою групами правовідносин – передусім захистом навколишнього природного середовища та захисту груп населення, які зазнають дискримінації.

Особливе значення, на нашу думку, має застосування цього інституту в адміністративному судочинстві, що дозволяє захистити суспільний інтерес у тих випадках, коли сама державна або ж місцева влада є порушником, а не оборонцем цього інтересу.

Отже, вбачається перспективним подальше дослідження застосування *actio popularis* в іноземних юрисдикціях із метою вивчення можливостей розширення кола правовідносин, у яких допустимо подання таких позовів в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.12.2018 р. у справі № 910/8122/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78977479> (дата звернення: 20.11.2023).
2. Mercer P.P. The Citizen's Right to Sue in the Public Interest: The Roman Actio Popularis Revisited. *University of Western Ontario Law Review*. 1983. Vol. 21, no. 1. P. 89–104.
3. Devi S.A. Public interest litigation or social action litigation. *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)*. 2018. Vol. 6, no. 1. P. 209–217.
4. Chubrikj S., Chalovska Dimovska N. Use of actio popularis in Cases of Discrimination. Skopje: Helsinki Committee for Human Rights in the Republic of Macedonia, 2016. 29 p.
5. Justice and Environment. Public participation in spatial planning procedures comparative study of six EU member states. Brno, CZ, 2013. 111 p. URL: <https://zagovorniki-okolja.si/wp-content/uploads/2018/11/Land-use-planning-and-access.pdf> (Last accessed: 20.11.2023).
6. Milieu Consulting Sprl. Study on EU implementation of the Aarhus Convention in the area of access to justice in environmental matters. United Nations Economic Commission for Europe, 2019. 384 p. URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/compliance/Requests_from_the_MOP/ACCC-M-2017-3_European_Union/Correspondence_with_the_Party_concerned/frPartyM3_28.10.2019/frPartyM3_28.10.2019_C32_att1.pdf (Last accessed: 20.11.2023).
7. Крат В.І. FESTINA LENTE: збірка вибраних статей, публікацій, виступів. Харків: ЕКУС, 2022. 1336 с.
8. Єрінг Р.Ф. Боротьба за право / ТОВ «Інтерконтиненталь-Україна». 104 с.
9. Viana O. Class actions, third-party litigation funding, and private enforcement. *Citizens' voice*. 2022. URL: <https://citizensvoice.eu/2022/06/17/class-actions-third-party-litigation-funding-and-private-enforcement/> (Last accessed: 20.11.2023).
10. Гуняк О.Я. Приватний і публічний інтереси в праві: теоретико-правове дослідження: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2016. 236 с.
11. CONSTITUTION OF THE PORTUGUESE REPUBLIC: CONSTITUTION of 25.04.1976: as of 1 January 2005. URL: <https://www.tribunalconstitucional.pt/tc/conteudo/files/constituicaoingles.pdf> (Last accessed: 20.11.2023).
12. Samuels H. Public Interest Litigation and the Civil Society Factor. *Legal Studies. The Journal of the Society of Legal Scholars*. 2018. Vol. 38, no. 4. P. 515–528.
13. Кравчук В.М. Доступ до адміністративного суду громадських організацій по захист публічного інтересу. *Застосування судами Конституції України: доктрина і практика*. Київ, 2022. С. 359–371.
14. Закаленко О.В. Позов в адміністративному судочинстві: теорія, правове регулювання, практика: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2014. 200 с.
15. Константи́й О.В. Захист прав фізичних та юридичних осіб в адміністративному судочинстві: проблеми теорії і практики: дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2015. 276 с.
16. Лученко Д.В. Інститут оскарження в адміністративному праві: дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2017. 457 с.
17. Золотухіна Л. О. Публічний інтерес як адміністративно-правова категорія: дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2019. 486 с.
18. Лебедева Г.В. Actio popularis. Асоціація розвитку суддівського самоврядування України – Громадська організація. URL: <http://arssu.org.ua/wp-content/uploads/2019/08/Г.Лебедева-презентація-actio-popularis.pdf> (дата звернення: 20.11.2023).
19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 20.11.2023).
20. Берназюк Я. Суб'єкти захисту суспільного (публічного) інтересу в адміністративному судочинстві. *Слово національної школи суддів України*. 2021. Т. 4, № 37. С. 85–96.
21. Про громадський контроль : Проект Закону від 14.04.2014 р. № 4697. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50646 (дата звернення: 20.11.2023).
22. Про внесення змін до деяких законів України щодо створення інституційного механізму здійснення громадського контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування. Офіційний портал Верховної Ради України: Проект Закону від 17.10.2019 р. № 2282. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/642> (дата звернення: 20.11.2023).

23. Про правові та організаційні засади громадського контролю та громадського діалогу в Україні: Проект Закону від 30.04.2021 р. № 5458. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/26508> (дата звернення: 20.11.2023).
24. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція): від 25.06.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015 (дата звернення: 20.11.2023).
25. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 20.11.2023).
26. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 р. № 1906–IV: станом на 15 берез. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> (дата звернення: 20.11.2023).
27. Бочаров К. Позов в інтересах публічного порядку vs свавілля держави. Фундація DEJURE. URL: <https://dejure.foundation/library/pozov-v-interesah-publicлноho-poriadku-vs-svavillia-derzhavy> (дата звернення: 20.11.2023).
28. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.07.2023 р. у справі № 9901/252/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112516534> (дата звернення: 20.11.2023).